

"Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk Empire", *BSOAS*, X (1939-42), s. 843-876; W. J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt", *JESHO*, I (1958), s. 157-174; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı" (trc. Erdoğan Merçil - Salih Özbaran), *TD*, sy. 28-29 (1974-75), s. 193-218; Süleyman Özbek, "el-Melikü'z-Zahir Rüknu'd-din ve Baybars Zamanı Mamluk Devleti'nin Dini Siyaseti", *TİD*, sy. 9 (1994), s. 289-307; R. Mortel, "The Decline of Mamluk Civil Bureaucracy in the Fifteenth Century: The Career of Abû'l-Khayr al-Nahhâs", *Journal of Islamic Studies*, VI/2, Oxford 1995, s. 173-188; E. Lévi-Provençal, "Sakalibe", *IA*, X, 89.

SÜLEYMAN KIZILTOPRAK

MEMLÜKLER

(دولة المماليك)

Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren müslüman Türk devleti (1250-1517).

Mısır'da Eyyübî ordusundaki Türk asıllı âzâtlı emîrler tarafından kurulan, dönemin tarihçilerinin Türk Devleti olarak adlandırdığı Memlûkler (Kölemenler), Bahrî Memlûkleri (Bahriyye, Birinci Memlûkler; 1250-1382) ve Burcî Memlûkleri (Burciyye, İkinci Memlûkler; 1382-1517) olmak üzere iki dönemde incelenebilir.

Eyyübî Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan getirтип Ravza adasındaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı memlûklerden oluşan ve Bahrî'n-nî'e (Nil nehri) izâfetle el-Memâlikü'l-Bahriyye adını alan özel birlikler çok geçmeden Eyyübî ordusunun en önemli unsuru haline gelmişti. Necmeddin Eyyüb'un ölümünün hemen ardından Fransa Kralı IX. Louis liderliğindeki Haçlı ordusuna karşı kazanılan Mansûre ve kralla birlikte pek çok kumandanın esir alındığı Faraskur (3 Muharrem 648 / 7 Nisan 1250) savaşlarında en büyük rolü bu birlikler oynadı. Ancak yeni Eyyübî hükümdarı Turan Şah onların başarısını kıskandı ve liderlerini tahtının ortakları gibi görüp görevlerinden almaya başladı; ayrıca tahta geçmesini sağlayan Türk asıllı üvey annesi Şecerüddür'ü babasının hazinesini saklamakla itham etti ve ona ağır hakaretlerde bulundu. Bunun üzerine Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları bir suikastla Turan Şah'ı öldürdüler. Onun ölümüyle Mısır'da Eyyübîler yıkılmış ve yerine Memlûkler adıyla bilinen Türk Devleti kurulmuştur.

Baybars ve arkadaşları efendileri Necmeddin Eyyüb'un dul eşi Şecerüddür'ü tahta çıkarmışlar, onun memlûklerinden

İzzeddin Aybek et-Türkmânî'yi de atabek yapmışlardı. Türk asıllı olması dolayısıyla bazı tarihçilerin Memlûkler'in ilk sultanı saydığı Şecerüddür esir Fransa kralıyla bir anlaşma yaparak Dimyat'ı tahliye etmesi, ağır bir vergi ödemesi ve İslâm ülkelerine saldırmamaya söz vermesi şartlarıyla onu serbest bıraktı. Ancak bu başarısı işe yaramadı. Suriye Eyyübî emîrleri, meşrû hakları saydıkları Mısır sultanlığını onun elinden almak için harekete geçmişlerdi. Ayrıca onun sultanlığı kadın olması dolayısıyla da yadırganmıştı. Bağdat Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'ın devreye girmesiyle tahta çıkmasını sağlayan Bahrî emîrlerinin tavsiyesine uyan Şecerüddür, İzzeddin Aybek'le evlendi ve seksen gün oturduğu tahtını ona devretti. Böylece tarihçilerin çoğu tarafından Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki sayılan İzzeddin Aybek tahta çıkmış ve Memlûkler Devleti resmen kurulmuş oldu (1 Rebîülâhîr 648 / 3 Temmuz 1250).

Sultan İzzeddin Aybek, tahtından feragat edip Eyyübîler'den altı yaşındaki el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı tahta çıkarmasına rağmen Mısır üzerine yürüyen Suriye Eyyübî birliklerini Abbâsiye civarında mağlûp etti. Eyyübîler'in yeniden savaş hazırlığı yaptığı sırada Moğol tehlikesi ortaya çıkınca Abbâsî halifesinin devreye girmesiyle iki taraf arasında antlaşma yapıldı (Safer 651 / Nisan 1253). Eyyübî emîrlerinin Memlûk Devleti'ni resmen tanıdıklarını göstermesi bakımından büyük önem taşıyan bu antlaşma ile Ürdün nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi.

Memlûk kılıçları (TSM)

İzzeddin Aybek bundan sonra anlaşmazlığa düştüğü Bahrî emîrleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Onlardan kurtulan Aybek, Moğollar'ın Bağdat'a saldırdığı haberi duyulunca bu gelişmeyi bahane gösterip çocuk sultanı tahttan indirip yeniden tahta çıktı. Ardından Saîd bölgesinde başlatılan isyanları bastırdı ve Eyyübî emîrleriyle ikinci bir barış yaparak yönetimde istikrarı sağladı. Bu arada siyasî bir evliliğe niyetlenmesi ve Musul Emîri Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla nişanlanması yüzünden hanımı Şecerüddür'ün emriyle bir suikast sonucunda öldürüldü (22 Rebîülevvel 655 / 9 Nisan 1257).

Duruma hâkim olan İzzeddin Aybek'in memlûkleri onun önceki hanımından oğlu Nûreddin Ali'yi sultanlığa, aralarından Kutuz'u da sultan nâibliğine getirmişlerdi. On beş yaşında tahta geçen Nûreddin Ali zamanında (1257-1259) bütün yetkileri elinde tutan Kutuz, 656 (1258) yılında Bağdat Abbâsî hilâfeti ortadan kaldıran Moğollar'ın Suriye istikametinde ilerlemeye devam etmesi üzerine, yaptığı toplantıda bu zor şartlarda herkese söz geçirebilecek müktedir birinin sultanlığa getirilmesini teklif etti ve oy birliğiyle sultan ilân edildi (17 Zilkade 657 / 5 Kasım 1259). Bu sırada İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden biri yaşanıyordu. Bahrî Memlûk emîrlerinin Mısır'a dönüp kendisine katılmasıyla gücünü arttıran Kutuz, Hülâgû'nun teslim olma tekliflerini reddederek ordusunun başında Filistin'deki Aynicâlût mevkiine kadar geldi. Burada Moğollar'a karşı, tarihin akışını değiştiren savaşlardan sayılan Aynicâlût Savaşı'nı kazandı (25 Ramazan 658 / 3 Eylül 1260) ve Suriye'nin büyük kısmı Memlûkler'in eline geçti. İtaat arzeden Hama, Humus ve Kerek Eyyübî emîrleri görevlerinde bırakıldı. Bu zaferle Memlûkler İslâm dünyasının en büyük devleti haline geldiler ve bu özelliklerini Osmanlılar'ın yükselme devrine kadar korudular. Ancak zaferiyle tarihe damgasını vuran Kutuz kendisini karşılamak için süslenen başşehrine ulaşamadı. Savaşın kazanılmasında büyük rol oynayan Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları dönüş yolunda onu öldürdüler (16 Zilkade 658 / 23 Ekim 1260).

Bahrî emîrleri tarafından sultan ilân edilen ve devletin gerçek kurucusu sayılan I. Baybars ile birlikte Memlûk tarihinde yeni bir dönem başladı. Saltanatına dinî meşruiyet kazandırmak ve bu sayede hâkimiyetini kuvvetlendirmek isteyen Baybars, Abbâsî ailesinden birini ha-

life ilân ederek Abbâsî hilâfeti'nin Mısır'da yeniden kurdu. Böylece hilâfetin hâmisî sıfatıyla bütün İslâm ülkeleri üzerinde nüfuz sahibi oldu. Mekke şerifinin güvenini sağlayarak mukaddes bölgeyi ve Kızıldeniz'i de hâkimiyeti altına aldı. İdarî düzenlemelerde bulunup haleflerinin takip edeceği siyasetin temellerini attı ve devlete merkeziyetçi bir hüviyet kazandırdı. On yedi yıl süren saltanatı sırasında (1260-1277) İlhanlılar ve Haçlılar'la mücadele etti. Ermeni Krallığı'nı ve Asvan'a saldıran Nûbe Krallığı'nı yıllık vergiye bağladı. Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni ortadan kaldırdı. Bâtınîler'i itaat altına aldı.

Baybars'ın veliahdı olarak on sekiz yaşında tahta çıkan Bereke Han'ın saltanatı kısa sürdü (1277-1279). İsyan eden emîrlere karşı direnemeyip tahtını terketmek zorunda kaldı. İsyançıların sultan adayı Seyfeddin Kalavun, orduda ekseriyeti teşkil eden Baybars memlûklerinden çekindiği için onun oğullarından henüz yedi yaşındaki Sulamîş'in tahta çıkmasını istemiş ve ona atabek olmayı tercih etmişti. Müdebbirü'l-memleke sıfatıyla idareyi elinde tuttuğu üç ay içinde Baybars'a bağlı memlûklerin liderlerini tasfiye ederek tahta çıktı (20 Receb 678 / 26 Kasım 1279).

Kalavun, politikasını takip ettiği eski arkadaşı Baybars gibi İlhanlılar, Ermeni Krallığı ve Haçlı kontluklarıyla mücadele etti. Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu Humus civarında ağır bir yenilgiye uğrattı (14 Receb 680 / 29 Ekim 1281). İlhanlılar'la iş birliği yapan bölgedeki Haçlı varlığına son vermek için çalıştı; ancak Akkâ seferi için Kahire'den ayrıldığı sırada vefat etti (689/1290). Kalavun'un kalıcı icraatlarından biri de memlûkleri arasından seçip Kal'atülcabel'deki kale burçlarına yerleştirerek özel bir önem verdiği askerî birliktir. Burçlara nisbetle Burcî olarak adlandırılan bu birlikler ileride saltanatı elilerine geçiren Burcî Memlûkleri'nin menşei'nin teşkil etmiştir. Kalavun yaptırdığı arazi tahiriyle de (revk) bozulan iktâ sistemini düzeltmiş, ticareti geliştirmek için müslüman ve hristiyan hükümdarlarla askerî, siyasî ve ticarî anlaşmalar imzalamıştır.

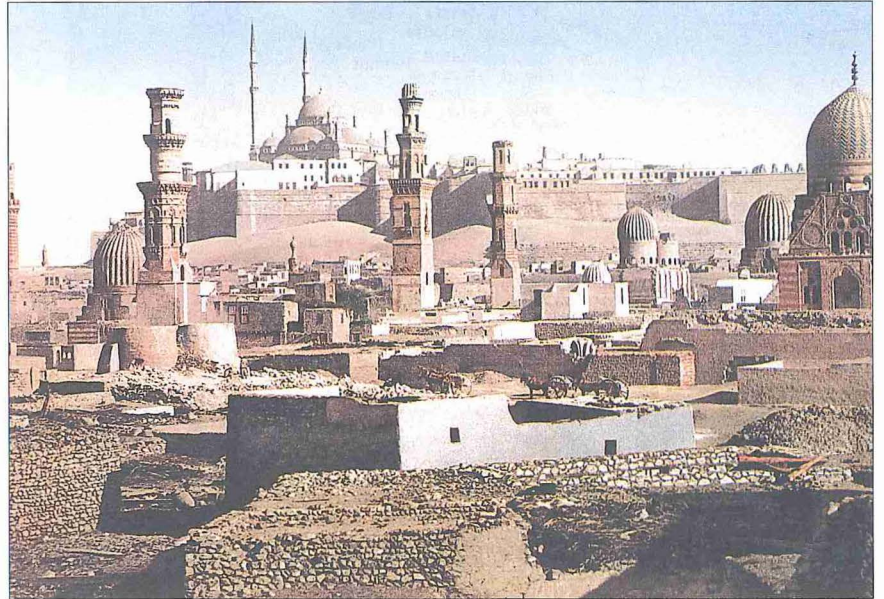
Kalavun'un yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Eşref Hâfîl (1290-1293), babasının hazırlamış olduğu orduyla Haçlılar'ın bölgedeki son başşehri Akkâ'yı alarak bölgede iki yüz yıl devam eden Haçlı varlığını sona erdirdi. Ancak savaşlardaki başarısını devlet idaresinde gösteremedi ve yaptığı tayinler yüzünden bir suikast sonucu öldürüldü. Kalavun ailesine bağlı kalan

emîrlere, isyancıları bertaraf ederek Kalavun'un dokuz yaşındaki oğlu Muhammed'i el-Melikü'n-Nâsır unvanıyla tahta çıkardılar. Üç defa sultanlık tahtına oturan (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) el-Melikü'n-Nâsır Muhammed birincisinde tahtını iki yıl taşıyabilmişti. Onu tahttan indiren el-Melikü'l-Âdil Zeynüddin Ketboğa (1294-1296) şiddetli muhalefet karşısında tahtını terketmek zorunda kaldı. Sultan ilân edilen el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin (1296-1299) bir suikast sonucu öldürülünce el-Melikü'n-Nâsır ikinci defa tahta çıkarıldı. On yıl sonra emîrlere tahakkümü sebebiyle saltanatı bırakmak zorunda kalsa da yaklaşık bir yıl sonra el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr'den tahtını geri aldı (709/1310). Üçüncü defa tahta çıktığında yirmi beş yaşındaydı ve bütün yetkileri eline alan otoriter bir hükümdar olarak gerçek şahsiyetini, otuz bir yıl süren bu saltanatı esnasında gösterdi. On yedi yıldan beri sürmekte olan siyasî krizi sona erdirip ülkede istikrarı sağladı.

el-Melikü'n-Nâsır'ın ardından onun yerini dolduramayan oğulları ve torunlarının dönemi başladı. Bahrî Memlûkleri'nin sona ermesine kadar geçen kırk iki yıllık sürede sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yaptı. el-Melikü'n-Nâsır'ın ilk oğlu iki ay, sekiz yaşında tahta çıkarılan ikinci oğlu

lu beş ay, üçüncü oğlu üç buçuk ay sultanlık unvanı taşıyabilmişti. On yedi yaşında tahta çıkarılan dördüncü oğlu da üç yıl süren saltanatında kumandanların elinde oyuncak oldu. el-Melikü'l-Nâsır'ın beşinci oğlu el-Melikü'l-Kâmil Şa'bân ise on dört ay süren saltanatının son birkaç ayı dışında tahta oturmasını sağlayan üvey babasının etkisi altında kaldı. Mal biriktirmeye çok düşkün olan el-Melikü'l-Kâmil memuriyetlerin ve iktâ arazilerinin tevcihi için özel bir vergi koymuştu. Ölümü de vergiler yüzünden çıkan bir isyan sonucu oldu (22 Cemâziyelevvel 746 / 20 Eylül 1345). el-Melikü'n-Nâsır'ın on beş yaşında tahta çıkarılan altıncı oğlu Zeynüddin I. Haccî de sert politikası ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle aynı âkıbete mâruz kaldı ve tahtından indirilip öldürüldü (12 Ramazan 748 / 16 Aralık 1347). On bir yaşında tahta geçirilen ve babasının unvanını alan el-Melikü'n-Nâsır Hasan sekiz kardeşi içinde babasının başarısını tekrarlayan tek sultan oldu (1347-1351). İkinci saltanatının (1354-1361) ilk yıllarından itibaren yönetimi eline alan Hasan babasının memlûklerini tasfiye ederek kendisine ait yeni birlikler oluşturdu. Ancak sonunda bu uygulamasının kurbanı oldu; memlûklerinden bir grup isyan neticesinde onu tahttan indirdiler (Cemâziyelevvel 762 / Mart 1361).

XX. yüzyıl başlarında Memlûk sultanlarının türbelerini gösteren bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.565)

İsyanı gerçekleştiren emirlerin I. Haccî'nin oğlu Selâhaddin'i tahta geçirmele-riyle el-Melikü'l-Nâsir Muhammed'in torunlarının dönemi (1361-1382) başla-mış oldu. Selâhaddin tahta oturduğunda on iki yaşlarında bir çocuktuk, iki yıl süren saltanatı zamanında yönetim, sonunda onu tahttan indirip amcası Hüseyin'in oğlu el-Melikü'l-Eşref Şa'bân'ı geçiren Yelboğa el-Ömerî'nin elinde kaldı. 764'te (1363) henüz on yaşında iken tahta çıkan el-Melikü'l-Eşref Şa'bân 768 (1367) yılından itibaren yönetimi eline almayı başardı. Onun zamanında (1363-1376) önemli hadiseler yaşandı. 767'de (1365) İskenderiye Haçlı istilâsına uğradı. Kıbrıs kralının kumandasındaki Haçlı donanması büyük katliam yaparak şehri tahrip etti ve İslâm ordusunun yaklaştığı duyulunca kadın ve çocukları gemilere doldurup geri çekildi. Buna rağmen otoriter bir sultan olan el-Melikü'l-Eşref'in saltanatının ikinci yarısı oldukça sâkin ve istikrarlı geçti. 776 (1375) yılında Kilikya Ermeni Krallığı ortadan kaldırıldı ve bu devlete ait topraklar Memlûkler'in kuzey sınırını teşkil etti. Sultanın ölümü de otoritesi yüzünden oldu. Bundan sıkılan bir grup kumandan, hac niyetiyle Kahire'den ayrılışından bir süre sonra öldüğü şâyiasını yayarak Kal'atülcebelle'den henüz yedi yaşındaki oğlu Alâeddin Ali'yi tahta çıkardılar ve ar-

dından onu yakalayıp öldürdüler (15 Zilkade 778 / 26 Mart 1376). Alâeddin Ali'nin zamanı (1376-1381) güçlü emir gruplarının mücadelesine sahne oldu. Bu mücadelenin galibi Burcî Memlûkleri'nin lideri Berkuk, atabekü'l-asâkirlik makamını ele geçirdikten sonra Türk asıllı emirleri tasfiye etti. Sultanın vefatı üzerine tahta çıkardığı on bir yaşındaki kardeşi Zeynüddin II. Haccî zamanında da (1381-1382) yönetimi elinde tuttu. Sonunda küçük yaştaki sultanın aczini gerekçe gösterek tahta oturdu (Ramazan 784 / Kasım 1382).

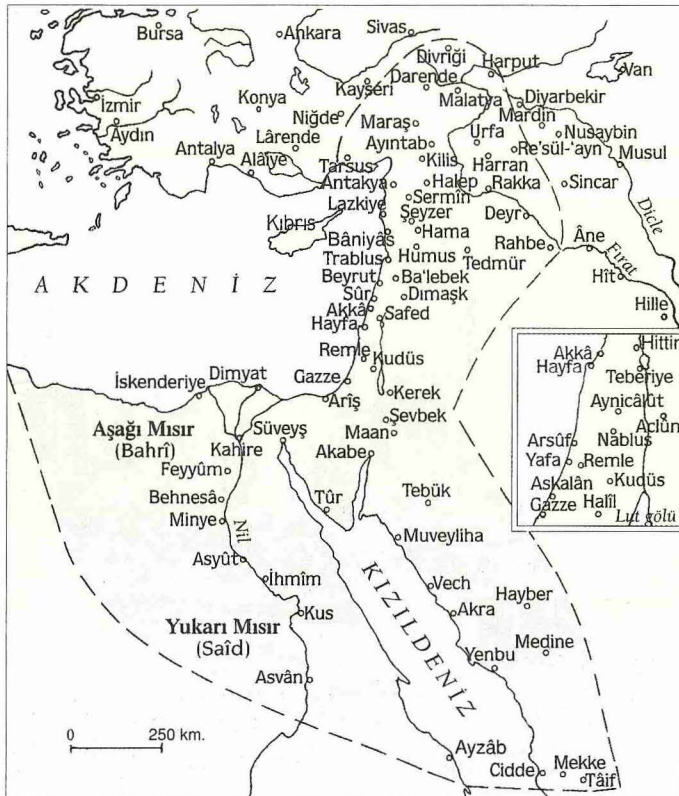
Burcî Memlûkleri döneminin ilk sultanı olan Berkuk (1382-1399) Türk asıllı emirlerin isyanlarıyla karşılaştı ve 789 (1387) yılında tahtını bırakmak zorunda kaldı. Ancak mücadeleyi bırakmadı, sekiz ay sonra tahtını geri almayı başardı ve ülkesine istikrarlı bir dönem yaşattı. Timur'a karşı Osmanlılar ve diğer müslüman devletlerle ittifak kurdu. Celâyir hükümdarını ülkesine kabul edip iktidar mücadelesinde onu açıkça destekleyerek Timur'a meydan okumaktan çekinmedi.

Berkuk'un yerine geçen oğlu Ferec döneminde (1399-1412) Timur'un Suriye'yi istilâsı ve şehirleri tahribi, ardından memlûk gruplarının çıkardığı isyanlar yüzünden ülkede istikrar bozuldu. Onun bir isyan sonucu öldürülmesinin

ardından Memlûk Devleti'nde ilk ve son defa halifelikle sultanlık aynı şahısta birleştirildi. Fakat sultan ilân edilen Halife Müstâin-Billâh sadece unvanını taşıdığı sultanlığını ancak altı ay sürdürebildi. Fı-lîlî hükümdar atabek el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî kumandanlara yaptığı, içlerinden birinin söz geçirebileceği tek-lifinin kabulüyle arkadaşları tarafından sultan ilân edildi. Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421) Suriye ve Mısır'da çıkan isyanları bastırdı, itaatten ayrılan Karamanoğulları'nı itaate mecbur etti ve bağımsızlık teşebbüsünde bulunan Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen beyliklerine fırsat vermedi.

Şeyh el-Mahmûdî'nin henüz iki yaşında taç giyen oğlu Ahmed'in tahtı, yaklaşık yedi ay sonra onun vasisi olarak devleti idare eden Tatar tarafından gasbedildi. Tatar'ın üç ay içinde ölmesi üzerine taht bu defa küçük yaştaki oğluna kaldı. Onun tahtını gasbeden Barsbay bu dönem için uzun sayılabilecek bir süre sultanlık yaptı (1422-1438); Memlûk tarihinin en önemli deniz seferlerini gerçekleştiren Kıbrıs'ı fethetti (1426) ve Kıbrıs kralını vergiye bağladı. Ancak Barsbay bozulan ekonomiyi düzeltmedi.

Barsbay'ın oğlu Yûsuf sadece unvanını taşıdığı görevinde üç ay kalabildi. Onu hal'ederek tahta oturan el-Melikü'l-Zâhir Seyfeddin Çakmak (1438-1453) istikrarı sağladı ve ülkesine huzurlu bir dönem yaşattı. Saint-Jean şövalyelerine karşı kararlı bir mücadele sürdürdü. Komşu müslüman hükümdarlarla iyi geçinmeye çalıştı. Şâhruh, II. Murad ve diğer Anadolu beyleriyle dostane ilişkiler kurdu. Çakmak'ın oğlu Osman ise tahtını sadece bir buçuk ay koruyabildi. Yetmiş üç yaşında sultan ilân edilen el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin İnâl sekiz yıl süren saltanatında (1453-1461) ülkede istikrarı sağlamayı başardı. Ancak onun zamanında Osmanlılar'la ilişkiler bozuldu. el-Melikü'l-Eşref'in ardından taç giyen oğlu Ahmed'i dört ay sonra tahtından indiren emirler Hoşkadem'i tahta çıkardılar. Arnavut asıllı Hoşkadem (1461-1467) çıkan isyanları bastırarak ülkesini barış içinde yaşatmayı başardı. Kendisini metbû tanıyan Uzun Hasan'ı Karakoyunlular ve Dulkadiroğulları'na karşı destekledi. Osmanlılar'la bozulmuş olan ilişkiler ise daha da gerginleşti. Hoşkadem'in ölümünün ardından taht dört ay içinde dört defa el değiştirdi. Emir Yelbay ve halefi Temürboğa bu makamda yaklaşık ikişer ay oturabilmişken üçüncüleri Hayır Bey gasbettiği ma-

Memlûk Devleti'nin en geniş sınırları

kamda ancak bir gece kalabildi. Sonunda Hayır Bey'i teslim zorlayanların lideri Kayıtbay arkadaşlarının ısrarı üzerine sultanlığı kabul etti.

Yirmi sekiz yıl saltanat süren (1468-1496) ve Burcî Memlûkleri'nin en büyük sultanı sayılan Kayıtbay'ı uğraştıran en önemli mesele Osmanlılar'la mücadelesi oldu. İki tarafın orduları arasında Çukurova'da cereyan eden savaşlar beş yıldan fazla sürdü ve on beş yıllık bir barışın imzalanmasıyla sonuçlandı. Kayıtbay bu dönemde içişe bozulan ekonomiyi düzeltmeye çalıştı.

Kayıtbay'ın ardından ülkede istikrar tekrar bozuldu. Beş yıl içinde biri iki defa olmak üzere beş sultan tahta çıktı. İşyanlarla tahttan indirilen bu sultanlardan üçü öldürüldüğünden artık tahta çıkmak ölümü göze almak demektir. Nitekim Tomanbay el-Âdil'i tahttan indiren emirlerden hiçbirinin onun makamına oturmak istemedi. Bu cesareti gösteren Kansu Gavri ise istedikleri anda tahtı bırakacağına söz vererek arkadaşlarından kendisini öldürmeyeceklerine dair söz almıştı. Asker maaşlarını dahi ödeyemeyen Kansu Gavri durumu düzeltilebilir için sert bir politika izledi. Ekonomik krizi atlatabilmek amacıyla vergileri arttırdı, vakıflardan ve diğer hayır müesseselerinden vergi aldı. Memlûk ekonomisini iyice zora soktu. Kansu Gavri, Hindistan ticaret yolu için Portekizliler'le girdiği mücadelede başarısız kaldı. Onlarla yaptığı deniz savaşlarında Osmanlılar'dan teknik ve asker bakımından yardım aldı. Fakat bir süre sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu.

Şah İsmâîl'i yenen Yavuz Sultan Selim'in Memlûkler'e tâbi Dulkadıroğulları'nı ortadan kaldırması iki ülkeyi savaşıne getirdi. Nihayet Kansu Gavri'nin Şah İsmâîl ile ittifak kurmasını vesile yapan Yavuz Sultan Selim onun üzerine yürüdü ve Osmanlı topçusunun önemli rol oynadığı Mercidâbık Savaşı'nda Memlûk ordusunu ağır bir hezime uğrattı (25 Receb 922 / 24 Ağustos 1516). Hazinesi Osmanlılar'ın eline geçen Sultan Gavri bu savaşta ortadan kayboldu. Savaşın ardından kılıç kullanmadan Halep şehrine giren Osmanlı kuvvetleri Hama, Humus ve Dımaşk'ı aldı.

Kahire'de sultan ilân edilen son Memlûk hükümdarı Tomanbay büyük zorluklarla asker toplamaya çalıştığı sırada Dımaşk'ta bulunan Yavuz Sultan Selim'in kendisini itaate çağıran mektubunu aldı. Yavuz Sultan Selim ona teklifini kabul ettiği takdirde kendisini Mısır valiliğinde

bırakacağını, teklifini reddedecek olursa üzerine yürüyeceğini söylüyordu. Bu teklifin reddi ve üstelik Osmanlı elçisinin onun emirleri tarafından öldürülmesi savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Tomanbay, maddî imkânsızlıklara rağmen başşehirini savunmak için Mukattam dağından Nil nehrine uzanan sahada tahkimat yaptırdı. Avrupa'dan almış olduğu 200 civarındaki büyük topu Osmanlı ordusunun geleceği istikamete yönelik olarak yerleştirdi. Ancak casusları vasıtasıyla savaş planını öğrenerek Mukattam dağına dolaşp yandan ve geriden saldıran Yavuz Sultan Selim karşısında topları kullanamadı. İki gün süren Ridâniye Savaşı Osmanlılar'ın kesin zaferiyle sonuçlandı (29 Zilhicce 922/23 Ocak 1517). Savaştan kaçtıktan sonra bir ara Kahire'yi ele geçiren Tomanbay nihayet yakalanıp Bâbüzzüveyle'de asılarak idam edildi (21 Rebîülevvel 923 / 13 Nisan 1517). Böylece Memlûkler Devleti tarihe karıştı ve toprakları Osmanlılar'ın eline geçti.

İdarî ve Siyasî Teşkilât. Memlûkler, merkeze bağlı vilâyet ve eyaletlerle tâbi emirlik ve hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet teşkilâtının başında mutlak hükümdar olan sultan bulunur, ancak çok defa bu mutlak otoriteyi büyük emirlerin aracısı olarak temsil ederdi. Çocuk sultanlar döneminde devlet üst rütbeli kumandanlar tarafından yönetilirdi. I. Baybars'ın Kahire Abbâsî halifeliğini ihyasından itibaren Sünnî İslâm dünyasının merkez devleti haline gelen ülkede sultanlar dinî meşruiyetlerini halifenin menşuruyla kazanıyorlardı. Fakat halifenin otorite kaynağı kabul edilmesi tamamen şekli olup onun ülke yönetiminde herhangi bir yetkisi yoktu. Uygulamada sultanın maiyetinde bir memur durumunda olan halife her yeni sultana menşur vermek ve onun emirlerine uymak zorundaydı. Sultanlar sağlıklarında oğullarından birini veliaht tayin etseler de Memlûkler'de saltanatta veraset prensibi bir kural olarak kabul edilmedi ve ge-

1. Bahrî Memlûkleri	2. Burcî Memlûkleri
el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek (648/1250)	el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı) (784/1382)
el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ali (655/1257)	el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin II. Haccî (ikinci saltanatı) (791/1389)
el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657/1259)	el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (ikinci saltanatı) (792/1390)
el-Melikü'z-Zâhir Rûkneddin I. Baybars (658/1260)	el-Melikü'n-Nâsir Ferec (birinci saltanatı) (801/1399)
el-Melikü's-Sâid Bereke (676/1277)	el-Melikü'l-Mansûr Abdülâziz (808/1405)
el-Melikü'l-Âdil Bedreddin Sulamış (678/1279)	el-Melikü'n-Nâsir Ferec (ikinci saltanatı) (808/1405)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun (678/1279)	el-Müstâîn-Billâh (815/1412)
el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun (689/1290)	el-Melikü'l-Müeyyed Seyh el-Mahmûdî (815/1412)
el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı) (693/1293)	el-Melikü'l-Muzaffer Ahmed b. Şeyh el-Müeyyed (824/1421)
el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa (694/1294)	el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Tatar (824/1421)
el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâcin (696/1296)	el-Melikü's-Sâlih Muhammed b. Tatar (824/1421)
el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı) (698/1299)	el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay (825/1422)
el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Caşnigir (709/1309)	el-Melikü'l-Azîz Yûsuf b. Barsbay (841/1438)
el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı) (709/1310)	el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak (842/1438)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir (741/1341)	el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak (857/1453)
el-Melikü'l-Eşref Alâeddin Küçük (742/1341)	el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin İnal (857/1453)
el-Melikü'n-Nâsir Ahmed (742/1342)	el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed b. İnal (865/1461)
el-Melikü's-Sâlih Ebû'l-Fidâ (743/1342)	el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem (865/1461)
el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân (746/1345)	el-Melikü'z-Zâhir Yelbay (872/1467)
el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin I. Haccî (747/1346)	el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa (872/1467)
el-Melikü'n-Nâsir Hasan (birinci saltanatı) (748/1347)	el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay (873/1468)
el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin (752/1351)	el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kayıtbay (901/1496)
el-Melikü'n-Nâsir Hasan (ikinci saltanatı) (755/1354)	el-Melikü'z-Zâhir Kansu (904/1498)
el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin (762/1361)	el-Melikü'l-Eşref Canbolat (905/1499)
el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân (764/1363)	el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin Tomanbay (906/1501)
el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali (778/1376)	el-Melikü'l-Eşref Kansu Gavri (906/1501)
el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin II. Haccî (birinci saltanatı) (783/1381)	el-Melikü'l-Eşref Tomanbay (922-923/1516-1517)

nellikle uygulanmadı. Güçlü sultanlarının önemli bir kısmı muhafız birliklerinde yetişen âzatlı emîrler arasından çıktı. Kahire'de Kal'atülcebél'deki saraylarında oturan Memlûk sultanları, iktâ dağıtımı ve üst seviyedeki görevlilerin tayini hususunda tek karar mercii idi. Savaş ve barış kararlarını ise istişare meclisine danışarak alırlardı.

Eyyûbîler'den devralınan idarî, siyâsî ve iktisadî görevler Memlûkler'de büyük ölçüde askerileştirildi ve bu vazifeler emîrler tarafından yürütüldü. Dinî ve adlî görevlerle divan görevleri ise halk kesimine mensup ilim adamlarına verildi. Divanlarda bilhassa muhasebe işlerinde gayri müslimler de görevlendirilirdi. Eyalet ve vilâyetler memlûk nâib ve valileri tarafından yönetiliyordu. Merkez teşkilâtında görevli emîrlerin başında ilk defa Memlûkler döneminde görülen nâib-i saltanat bulunurdu. Vezirin görev ve yetkilerinin büyük kısmını üstlenen ve ikinci bir sultan gibi görünen sultan nâibi iktâ dağıtır, memurları tayin veya azlederd. Hi-yerarşide nâib-i saltanattan sonra gelen atabek, nâibliğin kaldırılmasından itibaren sultanın ardından en yüksek yetkili haline geldi. Küçük yaştaki sultanların zamanında devleti atabekler idare etti, bu durumda onlara "müdebbirü'l-memleke" unvanı verilirdi. Sultan nâibliği görevinin ihdasıyla önemini kaybetmiş olan vezirin yetkileri sadece malî işlere tahsis edilmişti. Vezirliği lağveden Muhammed b. Kalavun vezirin görevlerini üç önemli divan arasında taksim etti. Bunlardan devlet yazışmalarını yürüten Dîvân-ı İnşâ kâtibüssır başkanlığında çalışır, bu görev ve ulemâ sınıfına mensup, üslûbu güzel edipler seçilirdi. Devletin istihbarat ve posta işleri de aynı divan tarafından yürütülürdü. Maliye bakanlığının yerini tutan nâzir-ı mâl başkanlığındaki Dîvân-ı Nazar ise üç alt bölüme ayrılıyordu. Nâzir-ı hâs yönetimindeki Dîvân-ı Hâs sultanın mal varlığıyla ilgili işlere bakardı. Askerlerle ilgili işleri yöneten Dîvân-ı Ceyş de en önemli divanlardandı. Ayrıca devlet işlerinin yürütüldüğü pek çok divan vardı. Merkez teşkilâtındaki diğer önemli emîrlerin başında protokol işlerini yürüten ve askerler arasındaki davalara bakan hâcibü'l-hüccâb, devlet sekreteri gibi çalışan devâdâr-ı kebir, sultan memlûklerinin başkumandanı re'sü nevbeti'n-nüvâb, divan toplantılarının gündemini belirleyen emîr-i meclis geliyordu.

Askerî Teşkilât. Tarihi önemini Moğollar ve bölgedeki Haçlılar karşısındaki ba-

şarılarından alan Memlûkler, kuvvetli bir kara ordusuna ve güçlü denilebilecek bir donanmaya sahip bulunuyordu. Nizamî ordu, subay ve neferiyle köle pazarlarından satın alındıktan sonra asker olarak yetiştirilen Türk, Çerkez, Kürt, Rum ve Rus asıllı kölemen askerlerden meydana geliyordu. Dîvân-ı Ceyş'e bağlı olan ordu el-memâlikû's-sultâniyye, ecnâdü'l-halka, memâlikü'l-ümerâ, ayrıca ihtiyaç anında göreve çağrılan ve ecnâdü'l-Arab, ecnâdü't-Türkman, ecnâdü'l-Ekrâd olarak da adlandırılan yardımcı kuvvetler olmak üzere dört kısımdan meydana geliyordu. Emîrlerin isimlerine göre düzenlenen kütükler Mısır ve Suriye askerlerine ait iki şubesi bulunan Dîvân-ı Ceyş'te muhafaza edilirdi. Memlûk ordusunda sultan ve subay çocuklarının teşkil ettiği, "evlâdü'n-nâs" diye isimlendirilen bir ihtiyat grubu daha vardı. Belirli rütbelerin üstüne çıkamayan evlâdü'n-nâsın daha sonra gelen nesilleri halka karışıp sivilleşti. Tam anlamıyla bir askerî iktâ devleti özelliğini taşıyan Memlûkler'de iktâ arazileri yirmi dört parçaya ayrılmış, dört parçası sultana, on parçası emîrlere, on parçası da ecnâdü'l-halkaya tahsis edilmişti. Bu uygulama, iktâ sahiplerinin sultana bağlı kalmaları ve bölgelerinde asayişin temin etmeleri yanında gerektiği zaman askerî hizmeti yerine getirmelerini sağlıyordu.

Memlûkler'de asıl olan süvari birliklerinden oluşan kara ordusuydu. Bu ordu ilk dönemlerde okçu-süvari birliklerinin tartışılmaz üstünlüğünü ortaya koymuştu. Kıpçak stepleri ve Kafkasya'dan getirilen memlûklerin çoğunluğu teşkil ettiği bu birlikler, binicilik ve silâh kullanmak-taki maharetleriyle savaşların kaderini belirleyen klasik tarzdaki süvari birliklerinin ilk örneği oldu. Memlûkler mükemmel okçulukları, şaşırtıcı mücadele ve çevirme teknikleri, başarılı pusu ve yüksek manevra kabiliyetleriyle temayüz etmişti. Kuşatma silâhları olarak ateş çanakları, mancınlar ve debbâbe kullanılıyordu. Kuruluş yıllarından itibaren barutu bilimelerine ve muhtemelen topu ilk kullanan devlet olmalarına rağmen yeni ateşli silâhlardan geniş çapta ancak XV. yüzyılın sonlarında faydalanmaya başladılar. Bu konuda bir reform teşebbüsünde bulunan Kansu Gavri dahi bu silâhları kullanmak üzere oluşturduğu birlikleri, birinci sınıf askerler olan memlûkler yerine bir nevi ihtiyat askeri olan evlâdü'n-nâs ve siyahî kölelerden teşkil etmişti. Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerinin önemli kısımlarına sahip olan Memlûk Devleti'nin donanması kara ordusu kadar güçlü değil-

di. Özellikle XIII. yüzyılın sonlarında Haçlı saldırılarının deniz saldırılarına dönüşmesi sebebiyle savunma ve taarruz açısından güçlendirilen donanma Barsbay döneminde Kıbrıs'ı fethederek en önemli zaferini kazanmıştı. Ancak Memlûk deniz kuvvetleri, son zamanlarda Kızıldeniz'de ve Hindistan sahillerinde okyanus için hazırlanmış güçlü Portekiz donanması karşısında bir varlık gösteremedi. Kansu Gavri, Osmanlılar'dan yardım alarak donanmayı güçlendirdiyse de bu yeterli olmadı.

Adlî Teşkilât. Eyyûbîler'de Şâfiî mezhebinden olan bir kâdilkudât görev yaparken Baybars dört Sünnî mezhepten birer kâdilkudât tayin etti. Ayrıca Dimaşk'ta da dört kâdilkudât bulunuyordu. Diğer kadılar sultanın tayin ettiği bu başkadılar tarafından görevlendirilirdi. Önemli bir adlî görev de kazaskerlikti. Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî olmak üzere üç mezhepten tayin edilen kazaskerlerden sonra gelen dârüladlî müftüleri dinî meselelerde fetva verirdi. Başkanlığını sultan veya vekilinin yaptığı mezâlim mahkemesi haftada iki gün dârüladle toplanırdı ve Dimaşk'ta da bir şubesi vardı. Bu üst mahkeme devlet memurları ve sultan aleyhinde açılan davalara bakılırdı. Adlî görevlilerden muhtesib genel ahlâk kurallarının korunmasını sağlar ve günümüz belediye hizmetlerinin önemli bir kısmını yürütürdü. Darüladle bağlı olarak çalışan beytül-mâl vekili beytül-mâl ile ilgili alım satım işlerine bakardı. Emniyet ve asayiş işlerini şurta teşkilâtı yürütürdü. Gece emniyetini sağlayan ases teşkilâtı aynı zamanda itfaiye görevini yapardı.

İlim ve Kültür Hayatı. Memlûkler devri, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Doğru İslâm düşüncesinin Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilasına uğradığı bir sırada kurulan Memlûk Devleti ülkelerini terketmek zorunda kalan pek çok âlimin sığındığı yer oldu; Kahire ve Dimaşk, İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline geldi. İlmî çalışmaları destekleyen devlet adamları, ülkede Zengîler ve Eyyûbîler zamanından kalan medreselerin sayısını daha da çoğalttılar. Dimaşk'ta yüz altmış, Kahire'de yetmiş beş civarında medresenin bulunması bunun açık bir delilidir. Medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep üzerine öğretim veren fıkıh medresesi hüviyetini taşıyor, bazılarında tek, bazılarında ise birkaç mezhebin fıkı okutuluyordu. Dârülkur'ân ve dârülhadisler de mevcuttu. Fıkıh ilmiyle birlikte diğer

dinî ilimlerle dil ilimlerinin okutulduğu bu medreseler zengin kütüphanelere sahipti. Ayrıca pek çoğunun bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için ilkokullar yapılmıştı. Yine ilköğretimin yürütüldüğü özel mektepler bulunuyordu. Medreselerin başmüderrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Hocalar ve talebeler devletin himayesindeydi ve medreselerin her biri için bânileri tarafından zengin vakıflar tahsis edilmişti. Camiler ve tarikatlara ait tekke ve zâviyeler de birer okul vazifesi görüyor, zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük camiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu.

Memlûkler devrinde kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. İbnü'l-Cezerî, Cerâidî, Ca'berî ve Burhâneddin el-Kerekî kıraat ilminin en meşhur temsilcileridir. Rivâyet, dirâyet ve ahkâm tefsirlerinin güzel örneklerinin yazıldığı bu dönemin en meşhur müfessirleri Endülü's menşeli Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, yine onun gibi Endülü's'ten gelen Ebû Hayyân el-Endelüsî, tefsiriyle büyük şöhret kazanan Ebû Ma'bed İbn Kesîr, *Celâleyn* tefsiri müellifleri Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî, İbnü'l-Müneyyir, Dirînî, elli tefsiri bir araya getirmeye çalışan İbnü'n-Nakîb el-Makdisî, İbnü'l-Bârizî ve Bikâî'dir. Süyûtî müfessirlerin hal tercümelerine dair ilk eseri yazmış, bu geleneği talebesi Dâvûdî devam ettirmiştir. Bu devirde *Şaḥîḥ-i Buḥârî* ve *Şaḥîḥ-i Müslim*'in en muteber şerhleri yapılmış, hadis ricâli hakkında en güvenilir eserlerden sayılan pek çok kitap telif edilmiştir. Dönemin meşhur muhaddislerinin başında Nevevî, İbn Dakikûl'îd, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Alâeddin İbnü't-Türkmânî, Moğultay b. Kılıç, İbn Receb, Hâfız el-İrâkî, Heysemî, İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî, Şemseddin es-Sehâvî, Bedreddin el-Aynî, Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî ve Zekeriyâ el-Ensârî gelmektedir. Bu dönemde çok sayıda kadın hadisçi de yetişmiştir. Medreselerde en ağırlıklı ilim olarak okutulan fıkıh sahasında da birçok âlim mevcuttur. Şâfiî fıkıhında İzzeddin b. Abdüsse-lâm, İbn Dakikûl'îd, Sadreddin b. Vekîl, Bedreddin İbn Cemâa, Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin es-Sübkî, Tâceddin es-Sübkî, İbn Kesîr ve Ömer b. Raslân el-Bulkînî; Hanefî fıkıhında Osman b. Ali ez-Zeylâî, Kâkî, Kureşî, Bâbertî, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, İbnü'l-Hümâm, İbn Kutluboğa ve İbnü'l-Kerekî; Hanbelî fıkıhında Tûfî, Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Kâdî'l-Cebel, Muvaffakuddin İbn Kudâme

ve İbn Kayyim el-Cevziyye; Mâlikî fıkıhında Şehâbeddin el-Karâfî ve Burhâneddin İbn Ferhûn bunların en meşhurlarıdır. Daha önce yapılan kelâm çalışmalarının yeterli bulunduğu anlayışının yaygın olduğu bu dönemde kelâm ilmi diğer dinî ilimler kadar alâka görmemiştir. Bu sahada yetişen âlimlerin başında İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye gelmektedir. Hanefî fakihleri İbnü'l-Hümâm ve İbn Kutluboğa da Mâtürîdî kelâmı sahasında eser vermişlerdir.

Bazıları birer mürid olan sultanların desteğiyle güçlenen tasavvuf hareketi sosyal hayata damgasını vurmuştur. Sultanın tayin ettiği şeyhüşşüyûh tarafından yönetilen çeşitli tarikatlara ait tekke, hankah, ribât ve zâviyelerin sayısı artmıştı. Ülkede en çok Bedeviyye, Desûkiyye, Şâzeliyye ve Rifâiyye tarikatları yaygındı. Bedeviyye tarikatının kurucusu Ahmed el-Bede'î, Desûkiyye'nin kurucusu Desûkî, Şâzeliyye şeyhleri İbn Atâullah el-İskenderî, Muhammed Vefâ Şâzelî ve İbn Vefâ dönemin en meşhur tasavvuf önderleri olmuştur.

Memlûkler devrinde Arapça sahasında da pek çok âlim yetişmiştir. Nahiv ilminin önemli isimlerinden olan İbn Mâlik et-Tâî, İbnü'n-Nehhâs el-Halebî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Hişâm en-Nahvî, İbn Nübâte el-Misrî, Bahâeddin İbn Akîl ve İbn Ammâr bunların başında gelir. Arap dilinde yazılmış en geniş lugatın sahibi İbn Manzûr, Demâmînî, Hâlid el-Ezherî, Muhyiddin el-Kâfiyeci ve Süyûtî de bunlar arasındadır. Arap nesir ve şiiri Memlûkler döneminde parlak bir safha yaşamıştır. Aynı zamanda edebî bir mektep gibi çalışan Dîvân-ı İnşâ sanatkârane nesirde Kâdî el-Fâzıl ekolünü devam ettiren İbn Abdüzzâhir, nesir ve şiirleriyle önemli bir miras bırakan Şihâb Mahmûd b. Süleyman ve resmî yazışmalar sahasında değerli eserler kaleme alan üç meşhur ansiklopedist edip Ahmed b. Abdülvehâb en-Nüveyrî, İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî'yi yetiştirmiştir. İbn Hicce, edebiyat alanında kıymetli eserler yazmıştır. Bu devirde yetişen şairlerin başında, Hz. Peygamber hakkında yazdığı kasidesiyle şöhret kazanan Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî gelir. Şerefeddin el-Ensârî, Tel'afîrî, Safiyyüddin el-Hillî, Şihâb Mahmûd b. Süleyman, Sirâceddin el-Verrâk, İbn Nübâte el-Misrî, İbn Ebû Hacele ve Âişe el-Bâduiyye de meşhur şairlerdendir. Bu dönemde Ali b. Sûdûn el-Başbugâvî ve bir divan sahibi olan sultan Kansu Gavri gibi memlûk asıllı şairler de yetiş-

miştir. Günümüzde dahi zevkle dinlenen anonim Antere ve Baybars hikâyeleri son şekline o dönemde kavuşmuştur. Ortaçağ İslâm dünyasından günümüze ulaşan gölge oyunu ile ilgili tek dramatik nazım örneği de bu devirde yetişen İbn Dânyâl'a aittir. Zehebî, Safedî, İbn Tağrıberdî, Bedreddin el-Aynî, İbnü'l-Hümâm, Kâfiyeci, İbn Kutluboğa ve İbn İyâs gibi pek çok Türk asıllı âlimin yetiştiği Memlûkler devri edebî hareketi içinde Türkçe eserlerin telif edilmesi de önemlidir. Bunlardan Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbü'l-İdrâk*'i gibi bazıları günümüze ulaşmıştır. Meşhur İran şairi Fırdevsî'nin *Şâhnâme* adlı eserini Diyarbakırlı Şerîfî adlı bir kişi Kansu Gavri adına yaklaşık 60.000 beyit halinde Türkçe'ye çevirmiştir.

Meşhur şahısları ve hadis ricâlini tanıtan en muteber eserlerden pek çoğu bu dönemde kaleme alınmıştır. İbn Hallikân, Kütübî, Safedî, İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî ve Şemseddin es-Sehâvî bu sahanın en meşhurlarıdır. Mahallî tarih çalışmalarında Makrîzî ve onun yolunu takip eden İbn Tağrıberdî, Sehâvî ve İbn İyâs eserlerinde Mısır'ın siyasî, içtimai ve iktisadî durumunu geniş bir şekilde anlatmışlardır. Mekke tarihçileri Necmeddin İbn Fehd ve oğlu İzzeddin, Medine tarihçisi Semhûdî, Kudûs tarihçisi Uleymî şehir tarihçiliği geleneğini sürdürmüşlerdir. İbn Seyyidünnâs da siyeriyle meşhur olmuştur. Tarih çalışmalarıyla birlikte yürütülen tarihî coğrafya alanında İzzeddin b. Şeddâd, Ebû'l-Fidâ, İbn Fazlullah el-Ömerî, Kalkaşendî, Makrîzî ve İbnü'l-Cey'ân ilim âlemine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu arada ünlü Arap denizcisi İbn Mâcid, Hint okyanusunda seyredecek gemiler için rehber kitaplar hazırlamış ve Hindistan yolculuğunda Vasco de Gama'ya kılavuzluk yapmıştır.

Nüveyrî, İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî ansiklopedileriyle Memlûkler döneminin "ansiklopediler çağı" olarak tanınmasını sağlamışlardır. Bu âlimler yanında İbn Şâhin ez-Zâhirî, Makrîzî ve Hasan b. Abdullah el-Abbâsî devlet teşkilâtı hakkında eserler telif etmişlerdir. Devrin büyük tarihçisi İbn Haldûn tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin temellerini atmıştır. Kâfiyeci, Süyûtî ve Sehâvî de tarih tenkidine dair eserler kaleme almışlardır. İbn Abdüzzâhir, Baybars ed-Devâdâr, İbnü'd-Devâdârî, Ebû'l-Fidâ, Zeynüddin İbnü'l-Verdî, Nâsirüddin İbnü'l-Furâtî, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, İbn Habîb el-Halebî, Mufaddal b. Ebû'l-Fezâil, Yûnînî, Yûsufî, İbn Dokmak, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, Ebû'l-

Velid İbnü's-Şihne ve oğlu Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne, İbnü'l-Cey'ân, Şehâbeddin İbn Arabşah ve Bedreddin el-Aynî dönemin diğer önemli tarihçileridir.

Memlûkler döneminde felsefe, riyâzî ve tabii ilimler alanında da değerli âlimler yetişmiştir. Tıp öğrenimi büyük ölçüde hastahanelerde yapılıyordu. Hastahanelerin bünyesinde tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmiş özel bölümlerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Dinî medreselerin bazılarında tıp dersi verilirken üçü Dimaşk'ta olmak üzere tıp öğreniminin verildiği özel medreseler mevcuttu. Kahire, Dimaşk ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda hastahane bulunuyordu. Bu hastahanelerin en meşhuru olan Kalavun Hastahanesi dahiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı. XII ve XIII. yüzyıllarda göz hastalıklarının tedavisinde en önemli gelişme Mısır ve Suriye'de olmuştur. Halife b. Ebü'l-Mehâsin katarakt ameliyatını başarılar Suriye-Mısır tıp akımının önemli temsilcisi İbnü'n-Nefîs küçük kan dolaşımını keşfetmiştir. Tabiplerin biyografisine dair eserleriyle ün kazanan İbn Ebü Usaybia da zamanın meşhur göz doktorlarından. Baytarlık alanında Bedreddin Bektût ve İbnü'l-Münzir el-Baytâr tanınmış âlimlerdendir. İbnü'l-Münzir'in, atlar hakkında yazılan kitapların en muteberi sayılan eseri daha sonrakı çalışmaların önemli kaynaklarından biri olmuştur. İlmü'l-hayevân sahasında Demîrî; gökyüzü, yeryüzü, canlılar ve bitkiler hakkında Cemâleddin el-Vatvât ansiklopedik eserler yazmışlardır.

Dönemin fizik âlimlerinden Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed gök kuşağın dan bahsettiği risâlesıyla meşhur olmuştur. Matematik, felsefe, mantık ve eski kimya ilimlerinde de pek çok âlim yetişmiştir. Önemli bir husus da barut kelimesinin ilk defa muhtemelen botanikçi İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) ve ardından

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Mısırlı âlim Hasan er-Rammâh tarafından kullanılmış olmasıdır. Rammâh, günümüze ulaşan eserinde barutun yapılışını izah etmiştir. Onun ve Ebü Şâme ile İbn Fazlullah el-Ömerî gibi tarihçilerin verdiği bilgilerden Memlûkler'in baruttan diğer milletlerden asırlarca önce faydalandıkları sonucu çıkarılmıştır (Abdül'mün'im Mâcid, *Tûmanbây*, s. 131). Memlûkler ateşli silâhların ve özellikle topun kullanılmasında da öncü durumundadır; ancak bu sahada Osmanlılar'la boy ölçüşmemişlerdir.

İçtimaî ve İktisadî Hayat. Müslümanlar, hristiyanlar ve yahudilerden meydana gelen Memlûk toplumunda çoğunluğu oluşturan müslümanlar statü bakımından yönetici askerî sınıf ve halk kesimi olarak ikiye ayrılıyordu. Toprak imtiyazlı askerî sınıfın mülkiyetindeydi ve iktisadî hayata da onlar hâkimdi. Müslüman halk kesimi arasından sadece dinî ve adlî görevlerle divan görevlerine getirilen âlimler ve büyük tüccarlar toplumunda kendileri için iyi bir yer edinmişlerdi. Âlimler halk tabakası ile yönetici askerî sınıfı arasında bir aracı rolü oynar, sosyal hayatta önemli bir fonksiyon icra ederlerdi. Büyük tâcirler ise kendileri de doğrudan ticaretle uğraşan sultan ve emîrler nezdinde itibar sahibiydi. Bu dönemde tasavvuf önderlerinin gerek sultanlar ve emîrler gerekse halk üzerinde büyük etkileri vardı. Ülkede nüfusun çoğunluğunu genelde maddî sıkıntı içinde olan ve timarlı askerlerin topraklarında çalışan çiftçiler, küçük tâcirler, sanatkarlar, küçük esnaf ve göçebe Araplar teşkil ederdi. Bu kesim bilhassa son zamanlarda büyük ölçüde yoksullaştı. Ekseriyeti çobanlıkla geçinen göçebeler bu yüzden sık sık isyanlara teşebbüs ettiler ve idarecileri çok uğraştırdılar. Çarşılara çıkan ve ilim tahsili için mescidlere devam edebilen kadınlar Memlûk toplumunda saygı görüyordu. Onların arasından meşhur âlim ve şairler yetişmişti. Yahudiler ve hristiyanlar tam bir inanç özgürlüğüne sahipti. Sultanlar, yahudi ve hristiyan cemaatlerinin başına onların istediği bir din adamını nâzir olarak tayin ederdi. Eğitim ve öğretim kurumlarına sahip olan gayri müslimler vakıflar kurabiliyordu.

Memlûk ekonomisinin en önemli gelir kaynağı ülkeler arası ticaretti. Moğol istilâsı sırasında Doğu-Batı arasındaki ticarette tek emniyetli yol olarak Kızıldeniz ve Mısır üzerinden geçip deniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan ticaret yolu kalmıştı. Bu durum Memlûk devlet adamlarını dış ti-

Memlûk
dönemine ait
cam kandil
(*Methafü'l-
fennî'l-İslâmî*,
nr. 288)

careti geliştirmeye sevketti. Ticaret merkezi haline gelen büyük şehirlerde geniş çarşı ve pazarlar yanında yabancı tüccarlar için hanlar, oteller, temsilcilik büroları kuruldu. Memlûk ekonomisi 748 (1347) yılındaki veba salgını yüzünden büyük bir kriz yaşadı. Ekonomik sıkıntılar, XV. yüzyılın başında Suriye'yi bir harabeye çeviren Timur işgaliyle iyice şiddetlendi. Ağır vergiler iç ve dış ticaret için büyük bir darbe oldu. Sultanların bu politikası yüzünden zorda kalan Avrupalı tüccarların, Doğu'nun mallarını mâkul fiyatlarla elde etmek için gösterdiği çaba Ümitburnu'nun keşfiyle sonuçlanınca Mısır ve Suriye'nin dış ticareti bütünüyle çöktü. İktisadî hayatın istikrarsızlığı, maaşları ödeyemeyen huzursuz askerî gruplar arasındaki mücadeleyi daha da şiddetlendirdi. Endüstri alanında savaş aletleri ve harp gemileri yapımı yanında dokumacılık, madencilik, camcılık, çömlekçilik ve ahşap işlemeciliği ilerlemişti. Mısır yün, ipek, keten ve pamuk kumaşlarıyla meşhurdur. Bronz ve bakırın gümüş ve altınla kaplanması usulü gelişmişti. Saraciye işleri göz kamaştırıcı bir durumdaydı. Bu dönemde üretilen eşyalardan günümüze ulaşan örnekler bunu açıkça göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; İzzeddin İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1403/1983; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-Zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülazîz el-Huveytir), Riyad 1396/1976; a.mlf., *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-uşûr fî sîreti'l-Meliki'l-Manşûr* (nşr. Murâd Kâmil), Kahire 1961; Hasan b. Abdullah el-Abbâsî, *Âşârü'l-üvel fî tedbiri'd-düvel* (nşr. Abdürrahîm Umeire), Beyrut 1989, I-II, tür.yer.; Baybars, *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fî'd-devleti't-Türkîyye* (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), Kahire 1987; a.mlf., *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre* (nşr. S. Richards), Beyrut 1998; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, tür.yer.; XXVIII-XXX; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VIII-IX; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen); a.mlf., *et-Ta'rif bi-muştalâhi's-şerif*, Kahire 1312; Safedî, *el-Vâfi*, I-XXIX, tür.yer.; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I-V, tür.yer.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII-XIV, tür.yer.; İbn Habîb el-Halebî, *Düretü'l-eslâk fî devleti'l-Etrâk*, Dimaşk 1967;

XV. yüzyıla ait
Memlûklü
pirinc şamdani
(Türk İnşaat
Eserleri Müzesi,
Envanter
nr. 232)

a.mlf., *Tezkiretü'n-nebih fi egyami'l-Manşur ve benih* (nşr. Muhammed Emîn), Kahire 1976-86, I-III; İbn Haldûn, *el-İber*, V, 358-514; İbn Dokmak, *el-İntişâr li-vâsîti* 'İkdü'l-emşâr, Bulak 1983, tür.yer.; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I-XV, tür.yer.; Makrizî, *el-Hıta*, I-II, tür.yer.; a.mlf., *es-Sülûk* (Ziyâde), I-XII; İbn Kâdî Şühbe, *el-Târîh* (nşr. Adnân Dervîş), Dimaşk 1977-94, I-III; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I-IV, tür.yer.; Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-cümân* (nşr. Muhammed Muhammed Emîn), Kahire 1407-12, I-IV; a.mlf., *er-Ravzü'z-zâhir fi sireti'l-Meliki'z-Zâhir Tatar* (nşr. H. Ernst), Kahire 1962; Halil b. Şâhin, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. P. Ravaissse), Paris 1894; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, Kahire 1990, VII-XVI, tür.yer.; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, I-XII, tür.yer.; İbnü's-Şihne, *el-Bedrü'z-zâhir fi nusreti'l-Meliki'n-Nâsir* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tadmürî), Beyrut 1403/1983; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara*, II, 45-448; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zuhûr*, I-V; İbn Zübül, *Fethu Mısr* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1962; G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des mamlouks*, Paris 1923; Fâyed Hammâd Âşûr, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Mogol*, Kahire 1947; Abdülatîf Hamza, *el-Hareketü'l-fikriyye fi Mısr*, Kahire 1947; İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-Memâlikü'l-Bahriyye*, Mısır 1948; A. N. Poliak, *el-İktâ'iyye fi Mısr* (trc. Âtîf Kerem), Beyrut 1948; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961; a.mlf., "XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu", *TD*, XI (1960), s. 85-94; Mahmûd Rızk Selîm, *Aşru selâti'nî'l-Memâlik ve nitâcühü'l-ilmî ve'l-edebî*, Kahire 1965; N. Ziyâde, *Dimaşk fi 'aşri'l-Memâlik*, Beyrut-New York 1966; Seyyid el-Bâz, *el-Memâlik*, Beyrut 1967; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Kıyamü devleti'l-Memâlikü'l-ülâ*, Beyrut 1969; a.mlf., *Fi Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut 1995, s. 107-237; M. Abdullah İnân, *Mü'errihü Mısrü'l-İslâmiyye*, Kahire 1969, s. 62-168; Abdülmün'im Mâcid, *Tûmanbây*, Kahire 1978; a.mlf., *Nüzümü devleti selâti'nî'l-Memâlik ve rûsûmühüm fi Mısr*, Kahire 1979-96, I-II; D. Ayalon, *The Mamlûk Military Society*, London 1979; a.mlf., "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (trc. Samira Kortantamer), *TİD*, IV (1989), s. 211-247; a.mlf., "Some Remarks on the Economic Decline of the Mamlûk Sultanate", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI, Jerusalem 1993, s. 108-125; Muhammed Muhammed Emîn, *el-Evkâf fi Mısr fi 'aşri selâti'nî'l-Memâlik*, Kahire 1980; Fevzi M. Emîn, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi edebi'l-'aşri'l-Memlûkiyyi'l-evvel*, Kahire 1982; Şâkir Mustafa, *el-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihûn*, Beyrut 1983, III, 7-202; IV, 7-140; Kâsım Abdüh Kâsım, *Dirâsât fi târihi Mısrü'l-ictimâ'î*, Kahire 1983; İbrâhim Hasan Saîd, *el-Bahriyye fi 'aşri selâti'nî'l-Memâlik*, Kahire 1983; Saîd Abdüfettâh Âşûr, *el-Hareketü's-Salibiyye*, Kahire 1986; a.mlf., *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi 'aşri selâti'nî'l-Memâlik*, Kahire 1992; a.mlf., *Mısr ve's-Şâm fi 'aşri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdâti'l-Arabiyye), s. 165-400; J. L. Bacque – Grammont et Anne Kruell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en mer rouge*, Kahire 1988; B. Levis, "Eyyûbîler ve Memlûk Saltanatı" (trc. Hamdi Aktaş), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 209-239; Kâzım Yaşar Kopraman, *Mısır Memlûkleri Tarihi: Sultan al-Malik*

al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421), Ankara 1989; Ömer Mûsâ Bâsâ, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî: el-'Aşru'l-Memâlik*, Beyrut 1989; Kemâleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr*, Beyrut 1990; İsmâil Yiğit, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991; B. Martel-Thoumian, *Les civils et l'administration dans l'état militaire mamlûk*, Damas 1992; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993; a.mlf., "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *TİD*, II (1984), s. 27-45; Seyyid en-Neşâr, *Târîhu'l-mektebât fi Mısr: el-'Aşru'l-Memlûkî*, Kahire 1993; A. Mayer, *el-Melâbisü'l-Memlûkiyye* (trc. Sâlih eş-Şiftî), Kahire, ts. (el-Hey'etü'l-Misriyye); Cengiz Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi* (yüksek lisans tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; J. -C. Garcin, "Le système militaire mamluk", *AIsl*, sy. 24 (1988), s. 93-110; P. M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı" (trc. Samira Kortantamer), *TTK Belleten*, LII/202 (1988), s. 227-246; a.mlf., "Mamlûks", *EP* (Fr.), VI, 305-315; M. Recâî Reyân, "el-İktâ'ü'l-'askerî fi'l-'ahdeyni'l-Memlûkiyyi ve'l-'Osmani", *ed-Dâre*, XIV/2, Riyad 1409, s. 11-16; D. P. Little, "Documents as a Source for Mamluk History", *Mamluk Studies Review*, I, Chicago 1997, s. 1-15; Li Guo, "Mamluk Historiographic Studies: The State of the Art", a.e., s. 15-43; M. Sobernheim, "Memlûkler", *İA*, VII, 689-692.

İSMÂİL YİĞİT

□ SANAT. Memlûkler, Türk soyundan gelme bir hânedan olduğundan Mısır ve Suriye'de oluşturdıkları sanat Türk sanatı olarak algılanmakta ve eserlerinde Türk etkileri de hissedilmektedir. Ancak hâkim oldukları bölge Kuzey Afrika ve yönettikleri toplum Araplar'dan meydana geldiği için Memlûk sanatı bir Türk sanatı olarak ele alınamaz. Mahallî iklim şartları, toplumun öngörülleri ve daha önceki dönemlerden gelen kültürel birikimler, Memlûk mimari tarzının ve ona bağlı gelişen küçük sanatların oluşumunda etkin rol oynamıştır.

Başşehirin Kahire olması sebebiyle pek çok mimari yapı burada bulunmaktadır. Mısır dışında Suriye'de özellikle Şam ve Halep mimari eserlerin yoğunluğu bakımından önemli şehirlerdir. Mimari yapılar içinde başta gelen camiler, iklimin şekillendirdiği açık avlulu ve mihrap önü kubbeli planları ile bir anlamda erken İslâm cami mimarisini devam ettirir. Bunun yanında çok sayıdaki medrese de özgün kullanım planları ile Anadolu Selçuklu medrese yapılarından ayrılır. Daha ziyade sosyal ve eğitim amaçlı yapılar olan Anadolu Selçuklu medreseleri yanında Memlûk dönemi medreseleri toplumsal yapı gereği dinî amaçlı bir işlev üstlenmiştir. Bu sebeple içlerinde cami, ders-

hane, hizmet odaları ve türbe yapısının da bulunduğu bir külliye kavramını içerirler. Bilhassa yüksek duvarları, testere dişi mazgal delikleriyle şehir içinde âdeti bir kale, yukarıya doğru daralan kademeli minareleriyle de cami görünümü verirler. Medreselerde dört mezhep kavramının ön plana çıkarıldığı ve planlamanın buna göre yapıldığı bir mimari düzen söz konusudur.

Memlûk dönemi yapılarının ortak özelliği, şehir içlerinde bilhassa mahalle aralarında yoğun nüfusun bulunduğu yerlerde yapılmış olmasıdır. Bu yüzden inşaat yeri bulma sorunu hepsinin ortak noktasıdır. Özellikle başşehir Kahire düşünülecek olursa inşa için boş alan bulmanın zorluğu daha iyi anlaşılır. Yapıların planları incelendiğinde yerleşim probleminin doğan çarpık plan düzenlemesinin, kompleks binaların farklı sokaklarda yer almasının ve zemin kotu farklılıklarının mimari yapılanmada birtakım yeni çözümler üretilmesine imkân sağladığı ve bunun da Memlûk mimarisini özgünleştirdiği görülür.

Camiler. I. Baybars Camii. Kahire'de Memlûk devrinden günümüze ulaşan camilerin en eskisi olup şehrin merkezinde yer alır; camiyi Sultan I. Baybars 665-667 (1267-1269) yıllarında yaptırmıştır (bk. BAYBARS I CAMİİ). Nâsır Muhammed Camii (el-Câmiu'n-Nâsirî). 718'de (1318) Sultan Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Muhammed tarafından üçüncü iktidarı döneminde iç kalede inşa ettirilmiştir. Küçük ölçüde olan yapıda I. Baybars Camii plan şeması tekrarlanmıştır. İngiliz işgali sırasında depo ve hapishane olarak kullanılan cami 1947'de esaslı bir onarım görmüştür. Emîr Kûsûn Camii. Muhammed b. Kalavun'un emirlerinden Seyfeddin Kûsûn en-Nâsirî tarafından 730 (1330) yılında Bâbüzzüveyle dışında Kale caddesinde yaptırılmıştır. Bazı duvar kalıntıları dışında ortadan kalan yapı plan olarak mihrap önü kubbeli şeması ile erken İslâm cami planını devam ettirir. Mâridânî Camii. Muhammed b. Kalavun'un emirlerinden Altınboğa b. Abdullah el-Mâridânî tarafından 740 (1339-40) yılında inşa ettirilmiştir. Mihrap önü kubbeli planı ile Sultan I. Baybars Camii planını tekrarlar. Dikdörtgen avlusunda sekizgen şadırvan yer almaktadır. Aksungur Camii. Muhammed b. Kalavun'un emirlerinden Aksungur en-Nâsirî tarafından 748'de (1347) Bâbülvézir caddesinde yaptırılmıştır. Nûr Camii